

Sieci społeczne seniorów mieszkających w rejonach nieurbanizowanych w perspektywie teoretycznej i empirycznej

Słowa kluczowe: sieci społeczne, sieci wsparcia, ludzie starzy

1. Wprowadzenie

Refleksja nad sieciami społecznymi dotyczy relacji, w jakich funkcjonują ludzie w ramach określonych struktur społecznych, tzn. zjawisk integracji społecznej i wykluczenia społecznego¹. T. Parsons [1972], czołowy przedstawiciel nurtu funkcjonalnego, definiuje integrację społeczną jako *stosunek między częściami systemu, dzięki któremu działają one tak, by z jednej strony zapobiec rozpadowi systemu i utrzymać jego trwałość, a z drugiej współpracować przy utrzymywaniu jego funkcjonowania jako całości*. D. Lockwood, współczesny socjolog angielski, rozróżnia integrację społeczną i integrację systemową, odnosząc pierwsze pojęcie do poziomu mikrostrukturalnego, do zasad, które określają wzajemne relacje między jednostkami i aktorami społecznymi, a drugie do poziomu makrostrukturalnego, do wzajemnych powiązań rozmaitych części jakiegoś systemu społecznego, np. społeczeństwa, instytucji [Marshall 2004: 127]. Istniejące między członkami grupy różnego rodzaju relacje, powiązania, stosunki wynikające z zaufania, potrzeb, zobowiązań itp., oraz uczestnictwo w strukturach i sytuacjach ważnych dla danej grupy świadczą, obok

¹ Integracja społeczna nie ma w refleksji socjologicznej tak wyraźnie uporządkowanego dyskursu jak inne pojęcia stosowane w analizach życia społecznego. Termin jest stosowany dość swobodnie, zwykle jako synonim konsensusu społecznego, włączania grup mniejszościowych w większe całości czy braku dyskryminacji. Oznacza na ogół stan lub proces polegający na włączaniu (się) do zasadniczej części społeczeństwa/społeczności mniejszych grup, lub przeobrażeniu się luźnych grup społecznych w całości bardziej spójne, cechujące się trwalszymi stosunkami i zależnościami społecznymi, które podtrzymują ich istnienie.

tożsamości grupowej i satysfakcji z członkostwa, o zintegrowaniu tej społecznej struktury.

Zintegrowanie to na tyle ważna sfera życia społecznego, że jest elementem Oceny jakości życia², która w odniesieniu do ludzi starych wyraźnie zyskuje na znaczeniu w badaniach naukowych. Analizy uczestnictwa społecznego ludzi w podeszłym wieku mają charakter interdyscyplinarny, są podejmowane na gruncie socjologii, gerontologii, pedagogiki, psychologii. Studia psychologiczne wskazują na związek między wysoką jakością życia ludzi starych a ich zadowoleniem i satysfakcjonującymi relacjami społecznymi w jakich uczestniczą [Jones i in., 2003: 3-18]. Badania socjologiczne ujawniają od dawna, że dla ludzi w podeszłym wieku charakterystyczna jest strukturalna izolacja od więzi zawodowych, rodzinnych i lokalnych [Parsons, 1972: 38], że cechuje ich wycofywanie się z dotychczasowych ról społecznych i form uczestnictwa społecznego [Niezabitowski, 2007: 92-120], i w konsekwencji wykluczenie z głównych nurtów życia społecznego [Szatur-Jaworska, 2005].

Zjawiska integracji społecznej obejmują stany istnienia – a w dynamicznej postaci włączania lub wyłączania – jednostek w ramach określonej zbiorowości. Bycie członkiem określonej grupy społecznej dowodzi, że pozostaje się z pozostałymi jej członkami w określonych relacjach definiowanych w kategoriach więzi społecznej. Zjawiska te analizuje się z zastosowaniem teoretycznej perspektywy inkluzji/wykluczenia społecznego, koncentrując uwagę na procesach istnienia/zaniku więzi społecznej w ramach różnych struktur społecznych, z których trzy (rodzina, przyjaciele i środowisko zawodowe) uznawane są za podstawowe obszary funkcjonowania człowieka. Z tego punktu widzenia warto przywołać refleksję na temat wykluczenia społecznego S. Paugama i R. Castela, którzy – czyniąc punktem wyjścia założenie o integracji jednostki z systemem społecznym i uznając w analizie inkluzji społecznej za ważne dwie sfery funkcjonowania człowieka: zatrudnienie i zakorzenienie społeczne w rozumieniu kontaktów rodzinnych i przyjacielskich – zajmują się procesami wykluczenia. Stopniową utratę więzi ze społecznymi strukturami pierwszy z autorów nazywa procesem "dyskwalifikacji społecznej", zaś drugi "dezafiliacji", przy czym każdy z procesów obejmuje trzy powiązane następujące po sobie stadia. Mechanizm "dywersyfikacji społecznej" [Paugam, 1993, 1991] ma zastosowanie w refleksji nad funkcjonowaniem osób w podeszłym wieku, ponieważ oznacza przechodzenie od stabilnej, pełnoetatowej pracy do zatrudnienia częściowego lub wycofania z rynku pracy, z zachowaniem przez jednostkę w pierwszym etapie kontaktów we wszystkich innych strukturach, w drugim etapie ma miejsce uzależnienie od pomocy społecznej, co utrwała ekskluzję w sferze zatrudnienia, ale rodzinne, sąsiedzkie, przyjacielskie role społeczne są nadal pełnione, a w trzecim

² Np. stosowany w analizach poziomu życia i satysfakcji życiowej w badaniach komparatystycznych Wskaźnik Jakości Życia (*Quality of Life Index*) obejmuje m.in. wskaźniki: życia rodzinnego definiowany przez wskaźnik rozwodów i życia wspólnotowego definiowany przez odsetek uczęszczających do kościoła.

etapie ma miejsce kompletne załamanie się więzi społecznych, jednostka "wypada" ze struktur zawodowych, przyjacielskich, rodzinnych. W procesie dezafiliacji [Pastel, 1991] trzystopniowy proces wykluczania to kontinuum sytuacji wynikających z przecięcia się dwóch wektorów życia – ekonomicznego i społecznego, tzn. sytuacji zawodowej człowieka przebiegającej od integracji, tzn. stabilnego zatrudnienia, poprzez niepewne, dorywcze lub sezonowe prace do całkowitej utraty zatrudnienia z powodu bezrobocia lub przejścia na rentę lub emeryturę, i sytuacji społecznej przebiegającej od uczestnictwa w stabilnych społeczno-rodzinnych strukturach do całkowitej izolacji w sensie więzi emocjonalnych. Krańce kontinuum to z jednej strony sfera integracji, tzn. jednostka ma zagwarantowane stałe zatrudnienie i trwałe, solidne relacje rodzinne, z drugiej sfera dezafiliacji – brak pracy i brak społecznego zakorzenienia, społecznej izolacji. Sytuacja ludzi w podeszłym wieku komplikuje się dodatkowo, gdyż wykluczenie ze środowiska zawodowego jest związane z wiekiem, zatem pełna integracja dotyczy wąskiej grupy seniorów. Punkt ciężkości w analizach inkluzji społecznej ludzi starych przesuwają się wyraźnie z kontaktów zawodowych na relacje pozazawodowe.

Funkcjonowanie człowieka w sieci relacji społecznych jest zjawiskiem powszechnym, a cechy społeczno-demograficzne, m.in. wiek, zasadniczo określają zasięg sieci społecznych, ich strukturę oraz znaczenie w życiu człowieka. Kontakty społeczne osób w podeszłym wieku różnią się z tego punktu widzenia w porównaniu do sieci społecznych osób młodszych, mają dla nich inne znaczenie, nadto ujawniają skalę ich wyizolowania lub zintegrowania w ramach dostępnych codziennemu doświadczeniu strukturach społecznych.

L. L. Carstensen [1992] ujawnia, że seniorzy tworzą szczególne relacje z innymi ludźmi – mają mniej kontaktów, ale relacje są głębsze, co tłumaczy się skłonnościami retrospektywnymi seniorów, oraz tym, że wycofywanie się z wielu sfer aktywności w schyłkowym okresie życia nie sprzyja nawiązywaniu nowych kontaktów, nadto funkcjonowanie w relacjach trwałych daje poczucie nie tylko bezpieczeństwa, ale i satysfakcji. Socjologiczny dyskurs nad więziami słabymi i silnymi seniorów [Granovetter, 1973] służy wyjaśnianiu liczebności i heterogeniczności sieci społecznych pod względem wielu cech społeczno-demograficznych ich uczestników oraz ich przynależności i działalności w organizacjach i grupach formalnych.

W gerontologicznej refleksji nad więziami społecznymi i sieciami wsparcia osób starszych akcentuje się duże znaczenie kontaktów rodzinnych [Czekanowski, 2003; Halik, 2002: 39-49; Grotowska-Leder, 2005: 156-164], ale także, ze względu na zasoby emocjonalne, przyjacielskich [Krause, 2006]. W badaniach jakości życia osób w podeszłym wieku, podobnie zresztą osób w młodszych rocznikach wieku, uwzględniając ich społeczne zakotwiczenie, pomiarowi poddaje się stopień integracji społecznej poprzez liczbę przyjaciół, jakość relacji z nimi oraz sieci wsparcia [Szatur-Jaworska, 2006: 309]. Znaczenia pomiaru struktury sieci wsparcia, jej rozmiaru, częstości kontaktów i czasu ich trwania dowodzą psychologowie [Sara-

son, Sarason, Pierce, 1990], także w badaniach integracji jako uczestnictwa i zaangażowania jednostki w życiu społeczności [Laireiter, Baumann, 1992].

2. Metodologiczne podstawy analiz

Celem podjętych w artykule analiz jest odpowiedź na pytanie: Czy i w jakich relacjach społecznych funkcjonują seniorzy mieszkający na wsi i w małych miastach? W szczególności ustaleniu poddano:

1. Struktury rodzinne, w jakich żyją seniorzy, biorąc pod uwagę ich stan cywilny i strukturę ich gospodarstw domowych;
2. Obszar ich pozarodzinnej partycypacji, tzn. czy funkcjonują w środowiskach zawodowych, czy uczestniczą w lokalnych instytucjach i aktywnościach;
3. Zasięg i strukturę ich kontaktów społecznych, tzn. ich sieć społeczną, skupiając uwagę na nieformalnych kręgach rodzinnych i nierodzinnych;
4. Zasięg i strukturę ich sieci wsparcia w ramach rodziny i kręgów nierodzinnych, gdyż dla wnioskowania o nasileniu i charakterze kontaktów społecznych seniorów ważne jest to, czy w sytuacjach trudnych mogą liczyć na pomoc osób z ich otoczenia społecznego. Wsparcie oczekiwane/potencjalne jest wskaźnikiem poczucia zintegrowania jednostki z innymi.

W badaniach założono, że: 1. Ludzie w podeszłym wieku, choć cechuje ich stopniowe wycofywanie się z pełnienia wielu charakterystycznych dla młodszych kohort wieku ról społecznych, np. związanych z aktywnością zawodową, obywatelską, nie żyją w społecznej próżni, funkcjonują w sieci kontaktów społecznych; 2. Sieci społeczne seniorów, których istotną częścią są sieci wsparcia, są heterogeniczne – w perspektywie strukturalnej i funkcjonalnej – tzn. obejmują interakcje w ramach różnych typów struktur i różnego rodzaju relacje z punktu widzenia ich treści. 3. Seniorzy starają się być samodzielni w rozwiązywaniu codziennych problemów, ale znacząca ich część borykając się z kłopotami dnia codziennego sięga po zasoby w ich środowisku zamieszkania, przede wszystkim w ramach kręgów nieformalnych. Sieci społeczne osób starszych są węższe i mniej zróżnicowane niż przeciętnego członka populacji, są natomiast dla nich szczególnie ważne, gdyż podeszły wiek to z reguły większa ilość czasu wolnego, gorsza kondycja fizyczna i doświadczanie wielu deficytów, z których dwa są o zasadniczym znaczeniu dla organizacji codziennego życia: ograniczona sprawność i mniejsze dochody.

Podstawowe dla podjętych analiz kategorie zdefiniowano w następujący sposób:

1. *Sieć społeczna* to osoby spośród bliskiej rodziny, dalszych krewnych, sąsiadów i przyjaciół, z którymi seniorzy utrzymują względnie regularne kontakty, a jej zasięg wyznacza liczba wskazanych przez nich takich osób. Strukturę sieci społecznych określono na podstawie składu wskazanych osób ze względu na ich przynależność

do wyróżnionych trzech kręgów nieformalnych: rodzinnych, sąsiedzkich, przyjacielskich³.

2. *Sieć wsparcia* to osoby spośród bliskiej rodziny, dalszych krewnych, sąsiadów i przyjaciół, z którymi seniorzy pozostają we względnie regularnych relacjach pomocowych, tzn. którzy im pomagają, gdy będąc w sytuacji trudnej oczekują pomocy, ich zasięg sieci wsparcia oceniano na podstawie liczby wskazanych takich osób, a strukturę sieci wsparcia – na podstawie składu wskazanych pomagających ze względu na ich przynależność do wyróżnionych kręgów nieformalnych. Przedmiotem tej części analiz było wsparcie oczekiwane/potencjalne – ustalając, czy i na ile osób spośród bliskiej rodziny, dalszych krewnych, sąsiadów i przyjaciół respondent uważa, że może liczyć w określonej trudnej sytuacji życiowej.

3. *Uczestnictwo społeczne* definiowano w badaniach poprzez uczestnictwo seniora w wybranych ze względu na charakter środowiska wiejskiego i miejsko-wiejskiego rodzajach aktywności społecznej: w spotkaniach towarzyskich z rodziną, sąsiadami i przyjaciółmi, w działaniach oferowanych mieszkańcom przez podstawowe dla takich środowisk instytucje lokalne: szkołę, ochotniczą straż pożarną, lokalne władze, organizacje, których respondent jest członkiem, chodzenie do kościoła.

Empiryczną podstawę analiz stanowią dane zebrane w badaniach seryjowych w projekcie *Sieci wsparcia i lokalne partnerstwo w przezwyciężaniu wykluczenia społecznego i transmisji biedy* (MSWiN Nr H02E 021 29), zrealizowanych z zastosowaniem reprezentacyjnego doboru próby⁴. Diagnoza społecznego kontekstu funkcjonowania starszych mieszkańców wsi i małych miast, definiowanego przez ich sieci społeczne oraz uczestnictwo w lokalnych instytucjach obejmuje mieszkańców w wieku co najmniej 60 lat, zgodnie z przyjętą przez WHO definicją starości, tzn.

³ Analizy struktury sieci społecznych i sieci wsparcia obejmowały także inne cechy społeczno-demograficzne wskazanych osób: płeć, wykształcenie, sytuację zawodową i miejsce zamieszkania, ale wąskie ramy tego opracowania nie pozwalają na ich pełną prezentację, skoncentrowano się tylko na relacjach pokrewieństwa, uznając je za szczególnie ważne.

⁴ Projekt realizowany jest w Katedrze Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej w latach 2005-2008 (Nr H02E 021 29). Próba badawcza obejmuje łącznie 1000 osób wylosowanych z bazy danych PESEL spośród dorosłych mieszkańców dziesięciu gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w pięciu województwach: kujawsko-pomorskim, lubuskim, podkarpackim, świętokrzyskim i warmińsko-mazurskim (po 100 osób w każdej z gmin). Teren badań stanowiły 202 wsie i 6 małych miast (Chełmno, Kcynia, Ośno Lubuskie, Połaniec, Olsztynek i Białowa). Etap badań kwestionariuszowych, których wyniki są podstawą empiryczną rozważań realizowano w czerwcu-lipcu 2007 r. Celem projektu jest rozpoznanie stanu i możliwości mobilizowania wszystkich znaczących gremiów na rzecz przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu i biedzie na szczeblu lokalnym. Projekt obejmuje 4 tematy: 1. Sieci interakcji ludzi biednych jako źródło pozyskiwania zasobów, 2. Formy życia rodzinnego i strategię formowania rodziny, 3. Lokalne partnerstwo władz samorządowych oraz instytucji i organizacji pomocowych w przezwyciężaniu biedy, 4. Partycypacja obywatelska jako czynnik wspierający przezwyciężanie biedy.

dość powszechnie przyjmowanym kryterium starości⁵. Próba badawcza liczy 228 osób, tzn. 22,8% całkowitej próby badawczej.

Charakterystyka zbiorowości badanej według podstawowych cech demograficznych wskazuje na prawidłowości wynikające z wieku oraz charakteru środowiska zamieszkania – seniorzy mieszkający w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich. Kategoria badanych seniorów obejmuje osoby w wieku 60-95 lat, w tym młodszych seniorów w wieku do 74 lat było 73,2%, a starszych liczących co najmniej 75 lat – 26,8%. Wśród badanych przeważają kobiety – stanowiły 61% ogółu, osoby legitymujące się niskim poziomem wykształcenia – 68,3% z wykształceniem podstawowym, 11,5% z wykształceniem zasadniczym zawodowym, 15% z wykształceniem średnim i pomaturalnym, a 4,8% absolwenci studiów wyższych.

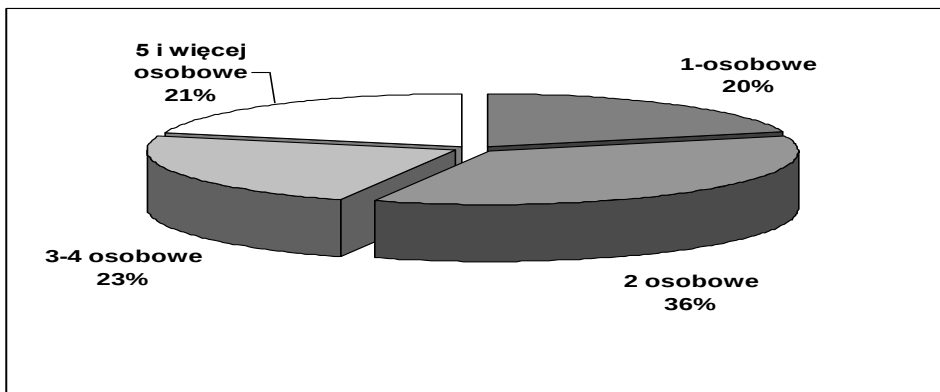
3. Sieci społeczne seniorów mieszkających w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich

3.1. Relacje rodzinne – podstawowy obszar kontaktów seniorów

Uznając za istotny wskaźnik zintegrowania osób dorosłych ich status rodzinny, w rozumieniu więzi rodzinnej definiowanej przez stan cywilny i członkostwo w biologicznie określonym typie rodziny i typie gospodarstwa domowego, o niskim poziomie zintegrowania świadczy brak bliskich relacji rodzinnych, tzn. pozostawanie w stanie wolnym i prowadzenie jednoosobowego gospodarstwa domowego. Wśród badanych seniorów przeważają osoby zamężne i żonate (ok. 54%), natomiast blisko 44% to osoby w stanie wdowim, a sporadycznie – rozwiedzione i w separacji (łącznie 2,6%). Takie sytuacje nie przesądzają jednoznacznie o sytuacji wykluczenia czy małego zintegrowania jednostek w ramach najbliższych struktur rodzinnych, mogą one bowiem funkcjonować w różnych strukturach rodzinnych, które są pochodną nie tylko związanego z wiekiem stanu cywilnego, ale także podejmowanych decyzji życiowych, np. mieszkania z dorosłymi dziećmi, z wnukami. Wykluczenie ze struktur rodzinnych to prowadzenie jednoosobowego gospodarstwa domowego – w takiej sytuacji znajduje się co piąty badany senior. Pozostali funkcjonują w bliskich, codziennych relacjach rodzinnych będąc członkami relatywnie dużych gospodarstw domowych (rys. 1). Średnia wielkość gospodarstwa domowego co najmniej sześćdziesięciolatka to prawie trzy osoby (2,95).

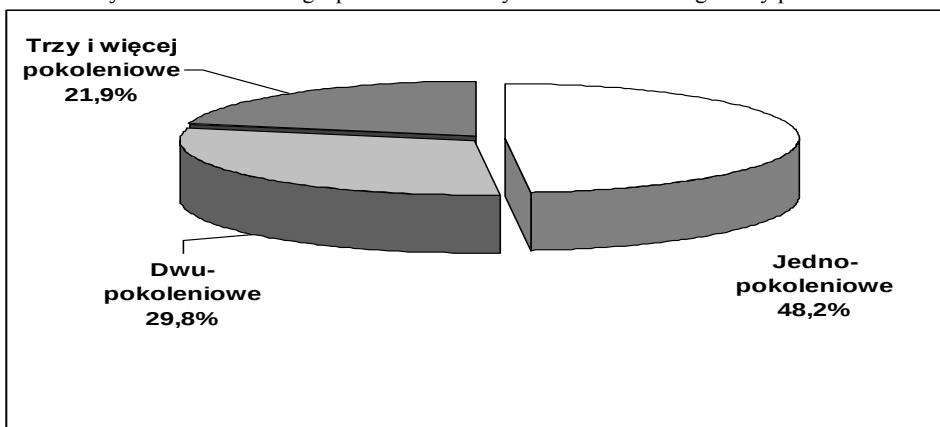
⁵ Nie ma jednoznaczności w kwestii wieku starości, przeważa opinia, że linia podziału między wiekiem dojrzałym a starszym przebiega na poziomie 60 bądź 65 lat, osiągnięcie wieku emerytalnego. Według definicji WHO ukończenie 60. roku życia jest dolną granicę wieku osoby starszej. Statystycy przyjmują za próg starości wiek 60 lat. W klasyfikacji ONZ starymi nazywa się tych, którzy przekroczyli 65 lat.

Rysunek 1. Struktura gospodarstw domowych seniorów według liczby członków

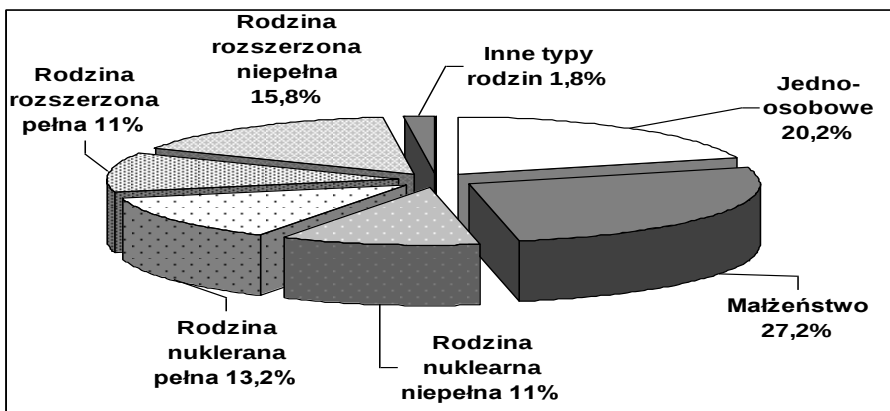

Charakter relacji rodzinnych seniorów określa struktura ich gospodarstw domowych według liczby pokoleń i biologicznego typu rodziny (rys. 2, 3). Analiza wykazała, że relatywnie duża część seniorów funkcjonuje w sieci rozbudowanych relacji rodzinnych: co drugi prowadzi gospodarstwo z dziećmi, w składzie gospodarstwa co piątego badanego są wnuki, co czwarty żyje w rodzinie pełnej, a częściej niż co czwarty w rodzinie rozszerzonej.

Rysunek 2. Struktura gospodarstw domowych seniorów według liczby pokoleń

Rysunek 3. Gospodarstwa domowe seniorów według biologicznego typu rodziny

3.2. Relacje zawodowe

Ważnym obszarem zintegrowania jednostek w ramach przestrzeni społecznej jest pozycja na rynku pracy, ale starsze kategorie wiekowe funkcjonują na ogół poza siecią takich relacji. Badani to na ogół (ponad 92%) emeryci i renciści, którzy w okresie aktywności zawodowej należeli do różnych kategorii społeczno-zawodowych. Wprawdzie najczęściej wykonywali zawody robotnicze – 2/3 kategorii (w tym robotnik wykwalifikowany 16,3%, robotnik niewykwalifikowany 22,2% i robotnik rolny 20,7%) – ale relatywnie często, biorąc pod uwagę charakter środowiska zamieszkania, legitymowali się także wyższym statusem zawodowym: specjaliści i wyższe kadry – łącznie 5,9%, pozostali pracownicy umysłowi – 9,4%. Co piąty badany senior był właścicielem gospodarstwa rolnego. Blisko 8% objętych analizą seniorów jeszcze pracuje.

Świadczenia emerytalno-rentowe są istotnym składnikiem dochodów gospodarstw domowych seniorów – jeśli zważyć, że prawie w co drugim ich gospodarstwie jest jeden emeryt/rencista, i prawie w co drugim – co najmniej dwóch. Sytuacja materialna seniorów na tle całej zbiorowości badanej przedstawia się nieźle. Udział relatywnie biednych przy linii biedy wyznaczonej przez 50% dochodów netto w przeciętnym badanym gospodarstwie domowym jest niższy niż całej próbie (odpowiednio 11,3% i 18,6%). Natomiast zasięg biedy subiektywnej jest większy. Częściej niż co drugi senior (52,6% ogółu) ocenia, że żyje mu się bardzo biednie lub skromnie, podczas gdy w całej próbie udział tak oceniających kształtuje się na poziomie 1/3.

3.3. Sieci społeczne seniorów mieszkających na wsi i w małych miast

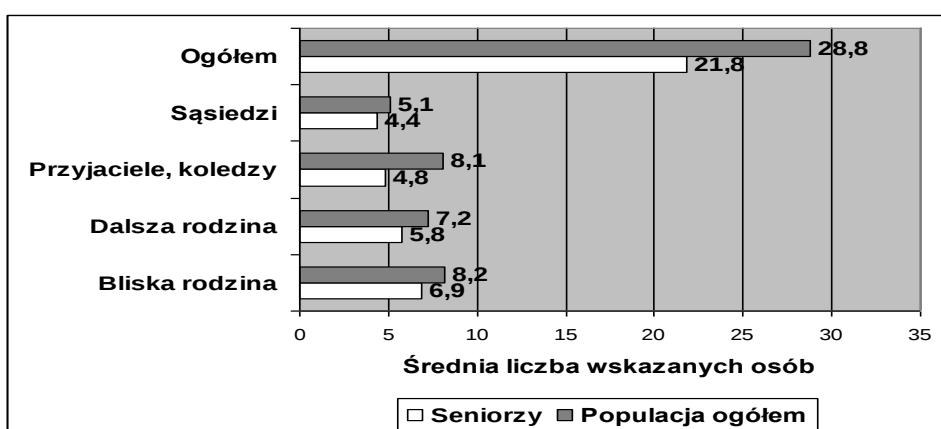
O poziomie zintegrowania seniorów w ramach środowiska lokalnego można wnioskować, analizując zasięg i strukturę ich sieci społecznych, tzn. regularnych relacji w ramach ich otoczenia społecznego. „Zakorzenie” społeczne mieszkańców w podeszłym wieku gmin wiejskich i miejsko-wiejskich badano pytając o zasięg ich kontaktów społecznych, tzn. z iloma osobami utrzymują względnie regularne kontakty w ramach rodzinnych oraz pozarodzinnych kręgów nieformalnych (rys. 4) oraz analizowano, jaka jest struktura tych kontaktów. Uzyskane wyniki badań wskazują, że mieszkający w środowisku wiejskim i mało miasteczkowym seniorzy – co nawet z perspektywy najstarszych mieszkańców jest dość oczywiste – w zdecydowanej większości funkcjonują w sieciach społecznych, tylko 2,2% ogółu deklaruje, że z nikim nie utrzymuje względnie regularnych kontaktów. Przeciętny badany wskazał prawie 22 osoby ($p=21,42$), z którymi utrzymuje takie kontakty. Społeczne środowisko seniorów to najczęściej kontakty rodzinne, ale nie tylko. Wprawdzie wśród osób, z którymi seniorzy utrzymują regularne kontakty, są najczęściej członkowie bliskiej rodziny, definiowani jako zamieszkujący wspólnie rodzice, dzieci, wnuki i rodzeństwo (średnio 6,90 osób, $p=7,63$) i dalsi krewni (5,81, $p=8,35$), ale relatywnie często starsi respondenci wskazywali także na takie kontakty z przyjaciółmi (4,8, $p=9,74$) i sąsiadami (4,4, $p=6,75$). Ujawniono, że poza sferą kontaktów z bliskimi krewnymi pozostaje niewielki odsetek badanych (5,3%), ale z sąsiadami, z dalszymi krewnymi i z przyjaciółmi znacząco większy – odpowiednio: 18,4%, 28,5% i 36,8%.

Analiza wykazała, że istnieje silny i statystycznie istotny związek między wiekiem a strukturą kontaktów rodzinnych i pozarodzinnych badanych (wartości współczynników korelacji dla wieku i zmiennych badających strukturę odpowiednio $VC=0,38$ i $0,44$ przy $p=0,000$). Zatem wiek wpływa na charakter relacji w ramach kręgów nieformalnych definiowanych jako kręgi rodzinne (bliższe i dalsze), przyjacielskie i sąsiedzkie. Wypada jednak zauważyć, że wyniki badań nad dorosłymi mieszkańcami wsi i małych miast nie wskazują bardzo znaczących różnic w tym zakresie między seniorami a pozostałą dorosłą ludnością (rys. 4). Zasięg sieci społecznych seniorów jest mniejszy niż sieci społecznych pozostałych dorosłych mieszkańców, a ujawnione różnice nie potwierdzają formułowanych w wieku dotychczasowych analizach twierdzeń o „zawężonym” wyrażnie świecie społecznym ludzi w podeszłym wieku. Teza ta odnosi się do zdecydowanie skromniejszych ich kontaktach koleżeńskich i przyjacielskich.

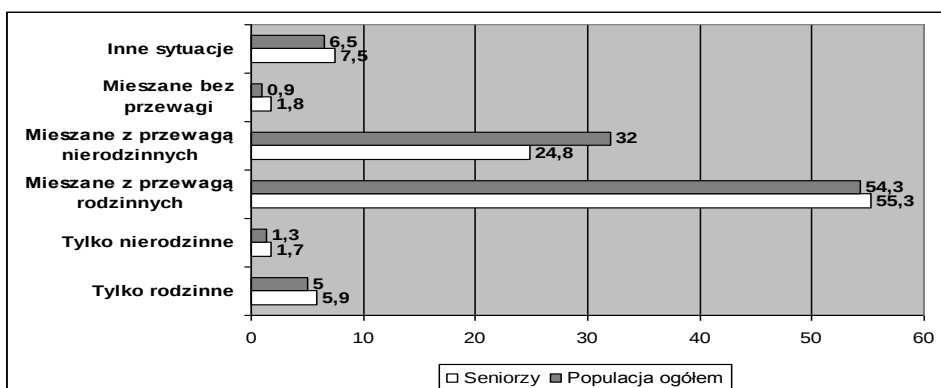
Mieszkańcy wsi i małych miast funkcjonują w heterogenicznych sieciach społecznych (rys. 5). Tak zadeklarowała dominująca część badanych (ponad 96,6%), ale wśród osób funkcjonujących w sieciach zróżnicowanych ze względu na charakter relacji, przeważają ci, których sieci społeczne cechuje przewaga kontaktów z bliskimi krewnymi. Taki rodzaj relacji społecznych cechuje częściej niż co drugiego badanego

seniora. Mniejszy jest udział tych badanych, których sieci społeczne obejmują więcej osób nie należących do rodziny – taka struktura sieci społecznej cechuje co trzeciego badanego seniora. Z punktu widzenia struktury kontaktów społecznych z uwzględnieniem kręgów nieformalnych, sieci społeczne osób w podeszłym wieku nie odbiegają znacząco od sytuacji w całej badanej populacji dorosłych mieszkańców wsi i małych miast.

Rysunek 4. Liczba osób, z którymi seniorzy i ogółem mieszkańcy wsi i małych miast utrzymują względnie stałe kontakty w ramach kręgów nieformalnych

Rysunek 5. Struktura sieci społecznych seniorów i ogółem mieszkańców wsi i małych miast w ramach kręgów nieformalnych (w %)

3.4. Sieci wsparcia seniorów

Fakt, że część badanych jest poza nieformalną siecią społeczną, może powodować zachwianie ich poczucia bezpieczeństwa, wynikające z braku potencjalnej sieci Pomocy, istotnej dla codziennego funkcjonowania ludzi w sytuacjach trudnych, szczególnie osób w podeszłym wieku, w przypadku których skala problemów narasta, a ich kondycja fizyczna i społeczna uzasadniają sięganie do zasobów środowiska zamieszkania. Ale sieć „bogata”, tzn. obejmująca dużą liczbę osób, z którymi jednostka utrzymuje względnie regularne kontakty, także nie zawsze oznacza dobre zabezpieczenie człowieka na wypadek kłopotów w codziennym życiu. Nie wszystkie relacje, w jakich ludzie funkcjonują, mają charakter wspierający, oznaczają pomoc. Analizie poddano funkcje pełnione przez sieć społeczną, pytając badanych seniorów, czy w sytuacjach trudnych zwracają się do innych osób o pomoc, czy mają do kogo zwrócić się o pomoc i od kogo otrzymują pomoc, biorąc pod uwagę różne kręgi nieformalne oraz osoby w rolach profesjonalnych.

Dążąc do ustalenia wzorów wsparcia społecznego dostępnego seniorom mieszkającym na wsi i w małych miastach w ramach nieformalnych kręgów społecznych, przedmiotem zainteresowania uczyniono wsparcie potencjalne, tzn. ustalano, czy i kogo badani mogą poprosić o pomoc w trzech trudnych sprawach życiowych: pomoc w sytuacji choroby w postaci zrobienia zakupów, pożyczka pieniędzy w sytuacji kłopotów finansowych i wsparcie emocjonalne w postaci rozmowy. Wzory wsparcia opracowano obejmując analizą osoby z bliższego i dalszego otoczenia społecznego badanych, do których może zwrócić się o pomoc i otrzymuje pomoc, przy czym wśród wpierających wyróżniono następujące kategorie osób:

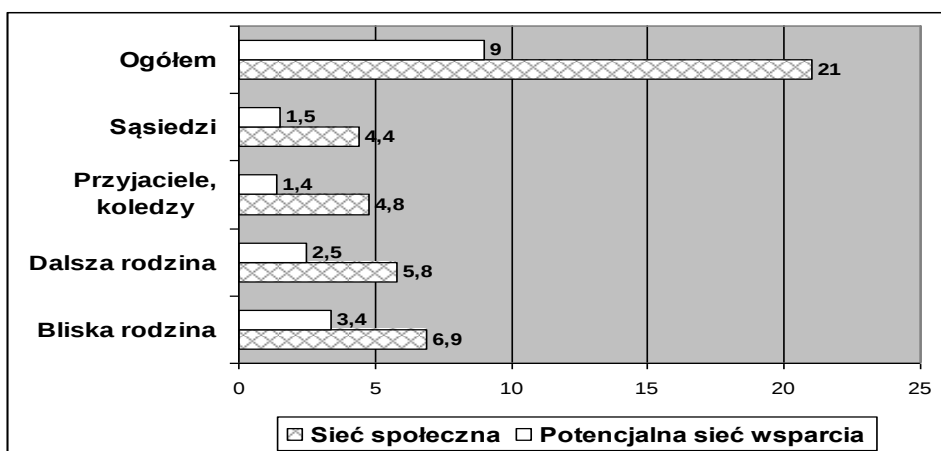
- członków bliskiej rodziny: współmałżonka, rodziców/teściów, dzieci, rodzeństwo,
- dalszych krewnych,
- sąsiadów, przyjaciół, oraz
- osoby w rolach profesjonalnych (pracowników pomocy społecznej, służby zdrowia, banku, księdza).

Ustalano czy potrzebujący pomocy mieszkańcy wsi i małych miast są wspierani przez wyróżnione kategorie osób w odniesieniu do wymienionych kwestii.

Seniorzy definiują się jako bardziej samowystarczalni w rozwiązywaniu doświadczanych problemów. Tylko 40% tych, którzy wskazują, że mają problemy, szuka pomocy w swoim społecznym otoczeniu. Analiza wykazała, że relacje pomocowe starszych mieszkańców gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w ramach kręgów nieformalnych są znaczącą, ale wyraźnie mniejszą częścią ich kontaktów społecznych, ale oczekujący pomocy od innych mają relatywnie duże „zasoby wsparcia” – średnio ponad 11 osób spośród członków ich kręgów nieformalnych. Wskazuje na taką konstatację porównanie średniej liczby osób wskazanych przez badanych seniorów jako tych, z którymi utrzymują regularne kontakty, tzn. którzy stanowią ich sieć społeczną, i średnią liczbę osób wskazanych jako tych, do których uważają,

że mogą zwrócić się o pomoc w sytuacjach trudnych, tzn. stanowią ich sieć wsparcia – odpowiednio 28,6 (p=28,9) i 11,2 (p=12,9) osób (rys. 6). Wśród tych, którzy oczekują wsparcia, ponad 12% nie ma zasobów wsparcia wśród najbliższej rodziny, 37% wśród sąsiadów, 52% wśród przyjaciół, a aż 57% wśród dalszych krewnych. Zatem zasoby wsparcia seniorów to ich najbliższe otoczenie definiowane przez bliskie relacje pokrewieństwa i przestrzeń fizyczną.

Rysunek 6. Zasięg sieci społecznych i potencjalnych sieci wsparcia mieszkańców wsi i małych miast w ramach kręgów nieformalnych

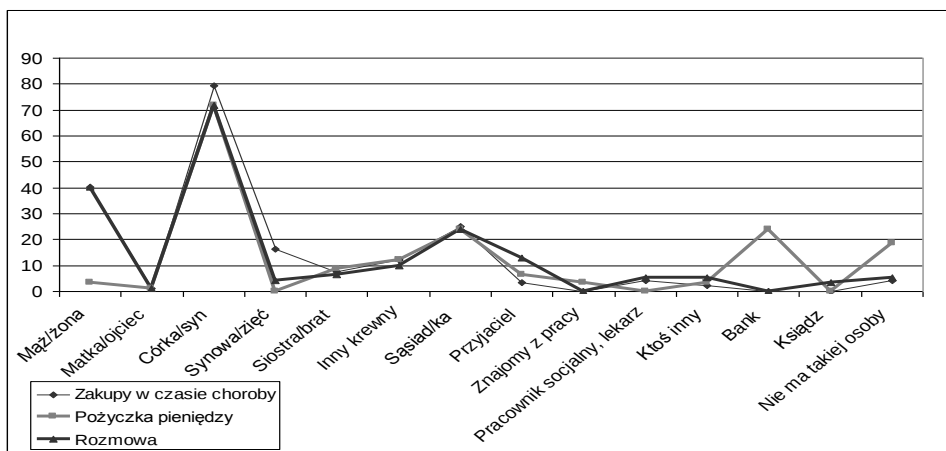

3.5. Najbardziej znaczący pomagający

Biorąc pod uwagę dominację kontaktów rodzinnych w codziennym funkcjonowaniu badanych seniorów, analizie poddano trzy sytuacje, które wymagają pomocy ze strony innych – pożyczka pieniędzy, rozmowa, gdy ma się zmartwienie i zrobienie zakupów, gdy jest się chorym, jako sytuacje wskaźnikowe dla wsparcia materialnego i emocjonalnego – oraz osoby pomagające. Wśród pomagających najczęściej wskazywani są najbliżsi krewni – w kolejności nasilenia wskazań są to najczęściej dzieci, w szczególności córki, rzadziej synowie, i współmałżonkowie – w mniejszym zakresie sąsiedzi i przyjaciele, a sporadycznie osoby w rolach zawodowych reprezentujący instytucje powołane do pomocy ludziom w wyróżnionych trudnych sytuacjach życiowych. Ranking pomagających nieco zmienia się, gdy uwzględnia się charakter problemu wymagającego wsparcia. W kłopotach finansowych na znaczeniu zyskują instytucje i osoby zajmujące się obrotem pieniędzmi, a w zmartwieniu współmałżonkowie i przyjaciele (rys. 7). Sieci bardziej znaczące

dla seniorów w rozwiązywaniu trudnych sytuacji stanowią sąsiedzi niż znajomi i przyjaciele.

Rysunek 7. Pomagający seniorom w określonych sytuacjach życiowych (% wskazań)

4. Kontakty seniorów w rama struktur formalnych

Dotychczasowe wyniki badań nad seniorami dowodzą, że ich poziom uczestnictwa w społecznej przestrzeni działania w ramach instytucji lokalnych lub ponad lokalnych jest skromny. Poszukując obszarów zintegrowania społecznego mieszkańców w podeszłym wieku gmin wiejskich i miejsko-wiejskich, przedmiotem analizy uczyniono ich kontakty w ramach typowych dla środowisk mało zurbanizowanych instytucji lokalnych: ochotniczej straży pożarnej, szkoły, kościoła, władz lokalnych, i udział w wyborach samorządowych. Kontakty seniorów w tak definowanym środowisku lokalnym oceniano na podstawie ich uczestnictwa w różnych spotkaniach i imprezach organizowanych przez w/w instytucje lokalne. Analiza wykazała, że blisko 74% badanych nie uczestniczy w imprezach organizowanych przez organizacje, których są członkami, 71% – w imprezach organizowanych przez szkołę, 64,5% – w imprezach organizowanych przez OSP. Badani deklarują wysoki poziom zintegrowania z kościołem – tylko 6,8% podaje, że nie chodzi do kościoła.

Syntetyczne wskaźniki inkluzji seniorów w ramach kręgów nieformalnych (obejmujący dział w spotkaniach z bliską i dalszą rodziną, ze znajomymi i z sąsiadami) i w ramach kręgów formalnych (udział w imprezach organizowanych przez organizacje, których jest członkiem, OSP, przez szkołę i chodzenie do kościoła), które wynoszą odpowiednio 3,33 i 1,82 w pięciostopniowej skali od 1 do 5, gdzie

1 oznacza brak uczestnictwa a 5 wysoki poziom uczestnictwa (kontakty co najmniej raz w miesiącu) wskazują, że świat społeczny seniorów obejmuje zdecydowanie częściej relacje w ramach kręgów nieformalnych niż lokalnych instytucji.

5. Podsumowanie

Analizy sieci społecznych seniorów mieszkających w gminach wiejskich i w miejsko-wiejskich wskazują na kilka interesujących rezultatów:

1. Seniorzy mieszkający we wsiach i w małych miastach nie są wyizolowani, żyją w sieciach relacji obejmujących przede wszystkim kontakty w ramach kręgów nieformalnych, zdecydowanie rzadziej są to kontakty związane z uczestnictwem w lokalnych instytucjach, z wyjątkiem Kościoła.
2. Podstawowym obszarem kontaktów społecznych i zasobem wsparcia są dla seniorów najbliżsi członkowie ich rodzin, najczęściej dzieci, w szczególności córki, następnie dalsi powinowaci, sąsiedzi, a w ostatniej instancji przyjaciele.
3. Charakter relacji mieszkańców wsi i małych miast wskazuje na kontakty heterogeniczne z wyraźną przewagą kontaktów rodzinnych.

Literatura

- Castel R., 1990, *Extreme cases of marginalisation: from vulnerability to disaffiliation*, Paper presented at seminar "Marginalisation and Social Exclusion in the Europe of the 1990", 15 s.
- Carstensen L.L., 1992, *Social and emotional patterns in adulthood: Support for socioemotional selectivity theory*. *Psychology and Aging*, 7, 331-338.
- Czekanowski P., (2003). Rodzina w życiu osób starszych i osoby starsze w rodzinie. [W:] Synak B. (red.). *Polska starość*. (140-172). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Castel R. (1991), *De l'indigence à l'exclusion, la désaffiliation*, [in:] J. Donzelot (ed), *Face à L'exclusion: le Modèle Français*, Éditions Esprit, Paris, 124-138.
- Halik J. (red.), 2002, *Starzy ludzie w Polsce. Społeczne i zdrowotne skutki starzenia się społeczeństwa*. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa, 173 s.
- Grotowska-Leder J., 2005, *Osoby w wieku sędziwym a materialne wsparcie rodzinne (na przykładzie podopiecznych łódzkiej pomocy społecznej)*, [w:] J. T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich*, Łódź: 156-164.
- Marshall G., 2004, (red.), *Słownik Socjologii i Nauk Społecznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 530 s.
- Niezabitowski M., (2007). *Ludzie starsi w perspektywie socjologicznej. Problemy uczestnictwa społecznego*. Katowice: Śląsk, 186 s.

- Parsons T., 1972, *Szkice z teorii socjologicznej*, PWN, Warszawa.
- Paugam S., 1991, *La disqualification sociale: essai sur la nouvelle pauvreté*, Presses, Paris, Universitaires de France.
- Paugam S., 1993, *La sociale française et ses pauvres*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Sarason B.R., Sarason I. G., Pierce G.R., 1990, *Traditional views of social support and their impact of assessment* [w:] Sarason I. B.R., Sarason I. G., Pierce G.R. (eds.), *Social support: an international view*, New York: John Wiley and Sons.
- Szatur-Jaworska B., (2006). Jakość życia w fazie starości – próba diagnozy. [W:] M. Halicka, J. Halicki (red.). *Zostawić ślad na ziemi. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Pędichowi w 80. rocznicę urodzin i 55. rocznicę pracy naukowej*. Białystok: Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, 303-316
- Szatur-Jaworska B., 2005, *Uwagi o ekskluzji i inkluzji na przykładzie polityki społecznej wobec ludzi starych*, [w:] J. Grotowska-Leder, K. Faliszek (red.), *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza-uwarunkowania-kierunki działań*, Wydawnictwo Edukacyjne AKAPIT, Toruń

Informacja o autorze:

Jolanta Grotowska-Leder – dr hab., prof. nadzw. w Instytucie Socjologii UŁ; Kierownik Socjologicznych Studiów Niestacjonarnych II Stopnia. Zainteresowania naukowe koncentruje wokół socjologii biedy, socjologii bezrobocia, dewiacji społecznych oraz polityki społecznej na poziomie lokalnym i globalnym. Od 1990 uczestniczy jako główny wykonawca w wielu projektach KBN dotyczących ubóstwa i wykluczenia społecznego. Obecnie członek konsorcjum w międzynarodowym projekcie badawczym UE *PROFIT: Policy Responses Overcoming Factors in the Intergenerational Transmission of Inequalities* oraz kierownik projektu KBN *Sieci wsparcia i lokalne partnerstwo w przezwyciężaniu wykluczenia społecznego i transmisji biedy*. Członek wielu międzynarodowych stowarzyszeń naukowych: International Sociological Association (ISA), European Sociological Association (ESA) and CROP (Comparative Research on Poverty). Autorka i redaktorka 6 monografii, ponad 60 artykułów w czasopismach naukowych. Za działalność naukową Otrzymała kilka nagród Rektora UŁ oraz nagrodę Prezydenta M. Łodzi.